

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янцев, І. Б. Усенко, О. Н. Ярмиш**

В27 Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Х. : Право, 2016.

ISBN 978-966-937-048-8

Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ;
Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац.
юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні
інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих,
хто цікавиться історією держави і права України.

УДК 340(477)(031)

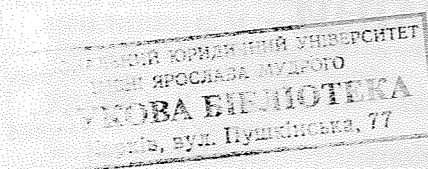
ББК 67(4УКР)я2

© Національна академія правових наук України, 2016

© Інститут держави і права імені В. М. Корецького
НАН України, 2016

© Національний юридичний університет імені Яро-
слава Мудрого, 2016

© Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)

ISBN 978-966-937-048-8

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацювання й запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до складу різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення державної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чимало статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової системи, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його суспільств. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувався протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми витокami і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналіям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних українських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії держави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

діяльністю князя. Під час воєн. походів П. часто керував разом з князем військом. Віддав дип. зносинами з ін. рус. князівствами та іноз. д-вами. До компетенції П. належали й осн. питання внутр. управління, він виконував і суд. функції.

У Пскові у 14–15 ст. П. призначалися з Новгород, згодом обиралися місц. вічем на один рік. Повноваження П. в Пскові було дещо вужчими, ніж у Новгороді. Посаду П. було скасовано після приєднання Новгород і Пскова до Моск. д-ви.

Лит.: Янин В. Л. Новгородские посадники. М., 1962; Кафенгауз Б. Б. Древний Псков. М., 1969; Подвигина Н. Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII–XIII вв. М., 1976.

В. Д. Гончаренко.

«ПОТОК І ПОГРАБУВАННЯ» (давньорус. «поток і розграбленіє») – вид покарання за злочини у Київ. Русі й рус. князівствах періоду феод. роздробленості. Згадується у «Руській Правді» Поширеної ред. як санкція за «розбій без всякої свабид», тобто без попередньої сварки, за конокрадство, підпал гумна. Поеднувало особисту кару («поток») з майновою («пограбування»). Витоки «П. і п.» сягають первіснообщинного ладу, коли злісних порушників громад. порядку разом із дружиною і дітьми виганяли з общини, позбавляли «вогню і води», а їх майно залишалося у розпорядженні общини. Є також версія, що за певних обставин «поток» міг означати віддання винного разом із родиною у холопи. З часом «П. і п.» трансформувалися в аналогіч-

ні нові ін-ти крим. права. Так, у Статуті Великого князівства Литов. було передбачено покарання у вигляді «виволання і грабежу».

Лит.: Борисенко С. Г. Карний зміст «потока» Руської Правди. «Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права», 1925, вип. 1; Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949.

І. Б. Усенко.

ПОТЬОМКІН Григорій Олександрович [13(24) верес. 1739, с. Чижово, тепер Рославльського р-ну Смоленської обл. – 5(16) жовт. 1791] – рос. держ. і військ. діяч, дипломат, генерал-фельдмаршал із 1784. Навчався у г-зії Москов. ун-ту, у 1760 був виключений з неї за невідвідування лекцій. Служив у кінній гвардії. Брав активну участь у палацовому перевороті 1762, унаслідок якого Катерина II посіла рос. престол. П. став її фаворитом, що значною мірою сприяло просуванню по службі. 1768 П. призначено помічником обер-прокурора Синоду, у 1768 пожалуваний у камергери. З 1774 – член Держ. ради, граф. З 1776 – генерал-губернатор Новорос., Азовської й Астраханської губ. За приєднання у 1783 Криму до Росії отримав титул «князь Таврійський». У 1784 став президентом Військ. колегії, здійснив низку реформ у військ. справі. Під його керівництвом здійснювалося буд-во флоту на Чорному морі. Як генерал-губернатор сприяв екон. розвитку Південної України, буд-ву міст Херсона, Миколаєва, Севастополя і Катеринослава. Був ревним провідником антиукр. політики Катерини II. У 1775 з ініціативи П. було ліквідовано Запороз. Січ та її військо.

За участю П. формувалося Чорномор. козац. військо з колиш. запороз. козаків. У 1790 П. отримав титул великого гетьмана чорномор. і катериносл. козаків. П. брав участь у рос.-турец. війнах 1768–74 і 1787–91. Під час мирних переговорів 1791 із Туреччиною захворів і помер по дорозі з Ясс до Миколаєва.

Похований у Херсоні.

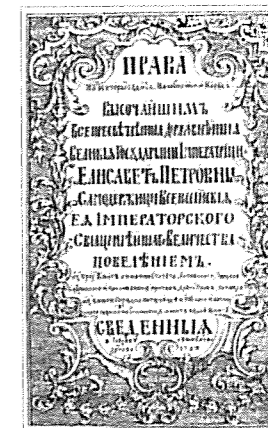
Лит.: Брикнер А. Г. Потемкин. СПб., 1891; Дружинина Е. И. Причерноморье в 1775–1800 гг. М., 1959.

В. Д. Гончаренко.

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД», «Права, по которым судится малороссийский народ» – перший кодекс укр. права, складений 1743.

Неоднорідність і суперечливість прав. поля, у якому перебувала Україна після договору 1654 з Москов. д-вою, зумовлювали необхідність кодифікації зак-ва. До діючої системи права входили норми Литов. статуту, магдеб. (нім.) права, актів гетьман. влади, звичаєвого права, церк. права тощо. З часом почали застосовуватися також деякі норми рос. зак-ва. Строкатість існуючих прав. норм викликала розбіжності й суперечності в їх тлумаченні і застосуванні, сприяла зловживанням і тяганині в судах. Рос. чиновники, які розглядали апеляції на рішення укр. судів, скаржилися на незрозумілість мови нормат. доктів. У свою чергу козац. старшина сподівалася за допомогою кодифікації закріпити свої станові привілеї. Гетьман Д. Апостол домігся у рос. уряду дозволу на проведення систематизації права України.

Указом царя Петра II 1728 була створена спец. комісія для перекладу великорос. мовою і зведення воєдино «тих прав, за якими судиться малорос. народ». Комісію очолював ген. суддя І. Борозна, а після його смерті – ген. обозний Я. Лизогуб. За весь час роботи в її складі перебувало 70 представників козац. старшини (43), духовенства (21) і міст (6), більшість яких мала для свого часу високу освіту, досвід перекладів польсь., нім. та лат. юрид. джерел. У 1734 указом імператриці Анни Іоанівни компетенцію Комісії було розширено: їй доручалося скоротити та доповнити чинні юрид. норми «на користь малорос. народу». Кодифікаційна комісія завершила свою роботу у 1743 і наст. року підготовлений нею проект «Права...» було передано до Сенату для розгляду і затвердження. Проте цар. сенатори зволікали і лише 1756 проект кодексу було повернуто для доопрацювання й внесення змін з урахуванням нових нормат. актів після 1743. Перегляд кодексу тривав до 1767, який так і не був затв. Сенатом. Неприйнятними для сенаторів у кодексі були: обґрунтування права на самовизначення, власної системи права, що суперечило намірам царського уряду скасування автономії

«Права, за якими судиться малоросійський народ». Титульний аркуш. 1743.

Гетьманщини; відсутність посилань на рос. джерела права; розбіжності в поглядах самої ген. старшини.

«Права...» набули поширення в рукописних списках і вперше були опублік. 1879 проф. Київ. ун-ту О. Кістяківським.

За структурою «Права...» складаються із 30 розділів, 531 артикула і 1716 пунктів. Текст оснащено реестром розділів і змісту артикулів, переліком військ. та цив. чинів адміністрації, поясненнями значення цитат та юрид. термінів. Для кодифікації були використані акти царської влади, Литов. статут 1588, збірники магдеб. права, узагальнення суд. практики, прав. звичаї, норми церк. права. Кодекс містив норми держ., адм., цив., зем., сімейного, крим. і процес. права.

«Права...» визначали компетенцію і сферу чинності Зводу: він поширювався на весь «малорос. народ», тобто на осн. масу міськ. та сільс. нас., крім приватницьких селян; на «немалоросіян», які проживали на тер. України, «приежжие заграничные всякого звання люде». Упорядники визначали форму держ. правління, прерогативи монарха в д-ві, слідуючи концепції Ф. Прокоповича в його «Правді волі монаршої» про божественну природу царської влади. Невизначено йдеться про гетьман. владу, якої в період роботи кодифікаційної комісії в Україні не було.

У сфері цив. права значна кількість норм стосувалася права власності, яке тлумачилося як право передавати, відписувати, обмінювати, закладати майно; розрізнялося право власності та право володіння, зобов'язання, що виникають з договорів (купівлі-продажу, позички, обміну, найму, доручення, зберігання тощо), і зобов'язання, що ви-

никають унаслідок заподіяння шкоди. Значна увага приділена регулюванню позем. відносин. У сімейному праві регулювався порядок укладання і припинення шлюбу, права та обов'язки подружжя тощо. Була зроблена перша законод. спроба зрівняти і закріпити становий статус старшини і шляхти, духовенства, затвердити статус залежних селян. Норми крим. права встановлювали класифікацію злочинів (проти релігії, монархії, маєстату господаря та д-ви, проти життя, майна тощо) і покарань (проста і кваліфікована смертна кара, ув'язнення, вигнання, церков. спокути, майнові покарання та ін.). Звід містив визначення складу, об'єкта держ. злочинів, які відповідали аналогічній системі Рос. імперії. При визначенні покарання враховувалася ступінь належності злочинця і потерпілого.

Суд. устрій за Зводом засновано на поєднанні влади суд. й адм., «на давних порядках и обыкновениях Малоросси». Він передбачав 2 категорії судів: заг. (сільс., ратушні, магістратські, полк., сотенні, Ген. військ. суд) та спец. (третейський, мировий, духовний, торг.), визначав їх компетенцію, підсудність, суд. штати. У Зводі процес. право не має чіткого поділу на цив. та крим. процес. Цив. справи та дрібні крим. починалися за заявою зацікавленої сторони, розглядалися за принципами обвинувально-змагального процесу і могли завершитися примиренням сторін. Крим. справи починалися за заявою потерпілого або ж з ініціативи суду, передбачалося слідування принципам слідчого, інквізиторського процесу. Допускався апеляц. порядок перегляду справ. Передбачався ін-т адвокатури.

«Права...» 1743 відповідали потребам України у всебічному прав. регулюванні її сусп.-екон. і політ. життя, проте суперечили політиці Рос. імперії. За високим рівнем прав. культури, законодав. техніки цей кодекс є визначною пам'яткою вітчизн. права і прав. думки 18 ст. Незважаючи на відсутність офіц. затвердження, осн. положення «Права...» все ж застосовувалися судами Гетьманщини, справили позитивний вплив на подальший розвиток укр. правознавства.

Лит.: Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права, по которым судится малороссийский народ». Його історія, джерела та системний виклад змісту. Мюнхен, 1949; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996; Єрмолаєв В. М. Про об'єкт державного злочину в «Правах, по которым судится малороссийский народ» // Вісник Академії правових наук України, 1997, №3 (10); Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. К., 1997; Єрмолаєв В. М. До питання кодифікації українського права у першій половині XVIII століття // Вісник Академії правових наук України, 1998, №3 (14).

В. М. Єрмолаєв.

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ – колег. орган адм.-політ. управління Лівобереж. і Слобідської Україною в 1734–50. Утворений рос. урядом після смерті гетьмана Д. Апостола. Функції П. г. у. визначалися указом Сенату «Про впровадження в Малоросії, до виборів гетьмана, для управління всіма справами тимчасового правління із 6 осіб і про залишення

військового генерального суду і підскарбіїв без змін» від 31 січ. (11 лют.) 1734. До нього додавалася Інструкція тимчасовому правлінню в Малоросії. Згідно з наст. указом Сенату від 17(28) черв. 1734 цей орган було названо «Правління гетьман. уряду» (така назва цієї установи й усталася в істор. літературі), але вже в указі імп. Анни Іоанівни від 31 лип. (11 серп.) 1734 його названо Канцелярією міністерського правління. Із запровадженням П. г. у. фактично було відновлено Малорос. колегію.

П. г. у. перебувало у м. Глухові. Із 6 його членів 3 призначалися від рос. уряду і 3 – від укр. ген. старшини. Двох було призначено відразу (рос. чиновника кн. О. Шаховського й ген. обозного Я. Лизогуба). Невдовзі до П. г. у. було включено росіян кн. А. Баратинського і полк. В. Гур'єва та українців ген. суддю М. Забілу і ген. підскарбія Я. Марковича. Члени П. г. у. мали однаковий прав. статус, але ця рівність була ефемерною; фактично Правлінням керував О. Шаховський. П. г. у. підпорядковувалося Сенату через спец. створену указом від 1(12) лют. 1734 Канцелярію малорос. справ. У 1749 П. г. у. перейшло у відання Колегії іноз. справ. Було найвищ. апеляц. інстанцією. У практичній діяльності П. г. у. мало дотримуватися указів рос. імператорів, місц. прав. норм, а також Рішительних пунктів 1728.

Гол. призначенням П. г. у., як зазначалося у таємній інструкції О. Шаховському 1734, було проведення такої політики, щоб укр. народ звикав до великорос. правління. Антиукр. політику П. г. у. особливо наполегливо проводило на Слобожанщині. Істотно обмежува-